ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ: ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

17

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Ἔκδοσις ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι
τῆς καθηγεσίας τοῦ συγγραφέως

ΑΘΗΝΑΙ
1969

1. ΘΕΪΚΟΣ ΦΟΒΟΣ

«τὸ μήτ' ἄναρχον μήτε δεσποτούμενον
ἀστοῖς περιστέλλουσι βουλεύω σέβειν,
καὶ μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν.
τίς γὰρ δεδοικώς μηδέν ένδικος βροτῶν;»
(Αισχύλου Εὐμενίδες 696 κ.έ.)

→ «Συμβουλεύω τους πολίτες να σέβονται μια εξουσία που δεν είναι ούτε εντελώς άναρχη ούτε τυραννική, και να μην πετάνε έξω από την πόλη κάθε είδους φόβο. Γιατί ποιος άνθρωπος θα ήταν δίκαιος αν δεν φοβόταν τίποτα;»

«αἰδῶ τε καὶ αἰσχύνην θεῖον φόβον
ὠνομάκαμεν».
(Πλάτωνος Νόμοι 671d)

→«…την αἰδώ και την αἰσχύνην **θεῖο φόβο** τις ονομάσαμε»

Τον τίτλο της μελέτης αυτής τον πήραμε από το χωρίο του Πλάτωνα που βάλαμε στην προμετωπίδα, το οποίο έχει στενή σχέση με το άλλο χωρίο από τις «Εὐμενίδες» του Αισχύλου. Δεν είναι μόνο η ομοιότητα στη σκέψη ή η κοινή αιτία που οδήγησε σε αυτή την παράθεση του φιλοσοφικού και πολιτικού λόγου δίπλα στον τραγικό.

Η τραγική ποίηση και η νομοθεσία είναι γενικότερα συγγενικές πνευματικές δραστηριότητες. Και οι δύο, σύμφωνα με τον ίδιο τον Πλάτωνα, εκφράζουν «μίμηση του καλύτερου και πιο άριστου βίου». Η αληθινή τραγωδία και ο αληθινός νόμος είναι δημιουργήματα που ανταγωνίζονται και ταυτόχρονα συμπληρώνουν το ένα το άλλο, όπως αντίτεχνοι και ανταγωνιστές είναι οι δημιουργοί τους, «μαλακών Μουσών έκγονοι».

Ο αρχαίος σχολιαστής, εξηγώντας το νόημα του πρώτου χωρίου, γράφει: «Η Αθηνά συμβουλεύει τους πολίτες της να ζουν με δημοκρατία, αλλά να ζουν υπό φόβο». Ποιος είναι άραγε αυτός ο «φόβος»; Το επόμενο χωρίο των πλατωνικών «Νόμων» τον ονομάζει «θεῖον φόβον»

*

***

Ας δούμε πρώτα την έννοια του φόβου στον τραγικό λόγο του Αισχύλου.

---

1. Νόμοι Ζ 817b: «πᾶσα οὖν ἡμῖν ἡ πολιτεία συνέστηκε μίμησις τοῦ καλλίστου καὶ ἀρίστου βίου, ποιηταί τε ὄντως εἰσὶν ἡμεῖς αὐτῶν, οἷς ἀντίτεχνοί τε καὶ ἀνταγωνισταί ἐσμεν τῶν καλλίστων δραμάτων, ἃ δὴ νόμος ἀληθὴς μόνος ἀποτελεῖν πέφυκεν».

«Ὅλη λοιπόν η πολιτεία μας έχει συσταθεῖ ως **μίμηση** του **καλύτερου** και **άριστου βίου**. Και εμείς [οι νομοθέτες] είμαστε οι αληθινοί ποιητές αυτών [των δραμάτων του βίου], ενώ εσείς [οι τραγικοί ποιητές] είστε **αντίτεχνοι** και **ανταγωνιστές** μας στα **καλύτερα δράματα**, τα οποία μόνο ο **αληθινός νόμος** είναι από τη φύση του ικανός να φέρει σε πέρας / να πραγματοποιήσει.»

2. Νόμοι Ζ 817d, Φαίδρος 278c.

Η περίφημη τριλογία του ποιητή «Ὀρέστεια», που παρουσιάστηκε το 458 π.Χ. και αποτέλεσε το κύκνειον άσμα του, είναι το κατεξοχήν ποίημα του φόβου. Η τραγική ενσάρκωση αυτού του φόβου –που διαπερνά τον χορό[1] και τα δύο πρώτα δράματα της τριλογίας– είναι ο φρικτός δαίμονας των διωκτριών του Ορέστη, οι Ερινύες[2], οι οποίες αργότερα γίνονται ο χορός του τρίτου έργου. Όμως ο φόβος δεν περιορίζεται εκεί: τον συναντάμε σε πολλές μορφές και σε όλη την εξέλιξη της τραγικής δράσης και των τριών τραγωδιών, από τον πρόλογο του «Ἀγαμέμνονος» μέχρι τον παραινετικό λόγο της Αθηνάς στις «Εὐμενίδες»[3] –το δράμα της κάθαρσης–, και μέχρι τη μεταμόρφωση των τρομερών Ερινυών σε ευμενείς θεότητες για την πόλη. «Φόβος γὰρ ἄνωθ' ὕπνου παραστατεῖ»[4] λέει ο άγρυπνος φρουρός πάνω στη στέγη του ανακτόρου, στον πρόλογο του «Ἀγαμέμνονος». Το να φοβάσαι, το ίδιο με το «σέβειν τὴν μετοικίαν»[5], και η εγκατάσταση των Ερινυών ως Εὐμενίδων δίπλα στην Ακρόπολη των Αθηνών, είναι οι λόγοι που κλείνει το τρίτο δράμα.

Σε αυτό το ποίημα του φόβου, η φιλολογική ερμηνεία προσπάθησε να συλλάβει και να αποδώσει όλες τις αποχρώσεις και τις πλευρές του νοήματος: το ψυχολογικό, το θρησκευτικό, το ηθικό, το νομικό, το πολιτικό. Εμείς θα προσπαθήσουμε να εμβαθύνουμε στο **πολιτικό νόημα** του φόβου μέσα στην αισχύλεια τριλογία, βοηθούμενοι από την εννοιολογική ανάλυση του φόβου που κάνει ο «αντίτεχνος» του Αισχύλου, ο Πλάτων, στους «Νόμους» του. Είναι πραγματικά αξιοπερίεργο ότι –όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε– οι ερμηνευτές έχουν εκμεταλλευτεί λιγότερο απ' ό,τι θα έπρεπε μέχρι σήμερα την πλατωνική βοήθεια για να κατανοήσουν το βαθύτερο πολιτικό μήνυμα της «Ὀρέστειας».

Το πολιτικό νόημα του φόβου στην «Ὀρέστεια» αναφέρεται στην

---

1. Βλ. Ἀγαμ. 975 κ.έ. Πρβλ. Χοηφ. 32 κ.έ., 46, 57 και Κωνσταντίνος Ι. Βουρβέρης, άρθρο «Ὀρέστεια» στην Εγκυκλοπαίδεια του «Ηλίου».
2. Βλ. Εὐμεν. 307 κ.έ.
3. Εὐμεν. 681 κ.έ. Πρβλ. Χοηφ. 929, 1021, 1052.
4. Ἀγαμ. 14. Πρβλ. 1135, 1152, 1306, 1316, 1533 κ.ά. «Ο φόβος στέκεται από πάνω μου αντί για ύπνο»
5. Εὐμεν. 1019 κ.έ. Πρβλ. 390, 426, 694, 699 κ.έ., 710, 714. Επίσης: δέος, δείμα, σέβας, το δεινόν κ.λπ. (να σέβεσαι την εγκατάσταση/παρουσία τους ως μετοίκων)

Από την προεργασία μας, την ερευνητική των λέξεων και των γλωσσικών χρήσεων γενικά, εκείνων που δηλώνουν την έννοια του «φόβου» στην «Ορέστεια», σημειώνουμε εδώ, για παράδειγμα, τα εξής:

1. ρήματα: δέδοικα, δέος, φοβούμαι, αιδοῦμαι, ταρβῶ, τρέω, σέβω, μηδαμώς ατιμάζω, σωφρονώ υπό στένειν (= υπό δέος, κατά τον αρχαίο σχολιαστή)
2. ονόματα: φόβος, δέος, δείμα, σέβας, το δεινόν, αιδώς.

θεοκρατική πλευρά της πολιτικής συνείδησης, και ιδιαίτερα της αθηναϊκής, η οποία είχε συνδέσει την ιδέα της πόλης που άρχισε να υπάρχει με την πίστη στη θεϊκότητα και την ιερότητά της, καθώς και με την πίστη στη θεϊκή προέλευση των νόμων[1], ενώ στον σεβασμό προς τους άρχοντες και τους άγραφους θεσμούς της πόλης είχε δώσει τη μορφή ενός καλά νοούμενου φόβου, του κατά τον Πλάτωνα «θείου φόβου».

Ο Αισχύλος δραματοποίησε την ιδέα αυτής της θεϊκής πόλης και του ιερού θεσμού της μέσα στην «Ὀρέστεια», της οποίας η υπόθεση, ξεκινώντας από την επικράτεια του Αγαμέμνονα, καταλήγει στην πολιτεία των Αθηνών. Η τριλογία, στην ευρύτερη ανθρωπιστική της έννοια, συμβολίζει τον μακρύ αγώνα, τον οποίο διεξήγαγε ο άνθρωπος κατά την πορεία του από τις προϊστορικές μορφές της πολιτικής συμβίωσης μέχρι τις ιστορικές εκδηλώσεις της οργανωμένης πολιτικής κοινωνίας.

Η κίνηση της τραγικής δράσης από το ανάκτορο των Μυκηνών μέχρι τις Αθήνες αποτελεί εποπτικό αντίστοιχο μνημείο της τέχνης, που εκφράζει το νόημα της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτικού φαινομένου: από την παλαιότερη απολυταρχική μοναρχία μέχρι τη νομοθετικά συντεταγμένη ελεύθερη πολιτεία των ιστορικών χρόνων.

Στην επικράτεια του Αγαμέμνονα, στο Άργος και τις Μυκήνες, το ανάκτορο και το κράτος του παντοδύναμου βασιλιά φρουρούνται από άγρυπνους φύλακες, που επαναλαμβάνουν τον τρόμο λέγοντας το όνομα της περίφημης πύλης των Μυκηνών. Αντίθετα, άλλος είναι ο συμβολισμός της ιδέας της πόλης που ενσαρκώνει η Ακρόπολη των Αθηνών. Η Πρόσταση των Καρυάτιδων του Ερεχθείου, των Κορών της Κορίνθου, που με αξιοπρέπεια και αδιάβλητη υπομονή υποβαστάζουν το βαρύ επιστέγασμα, αποτελεί έκφραση της ιδέας της πόλης, όπως αυτή γεννήθηκε από την «αντίπαλο αρμονία ατόμου και δήμου, από τη διαλεκτική κυριαρχίας και διακονίας, δεσμεύσεως και ελευθερίας»[2]. Έτσι, το κοινό περιεχόμενο και νόημα τόσο της ιδέας της πόλης των ιστορικών χρόνων, όσο και της Πρόστασης του Ερεχθείου, είναι ότι η σχέση του ατόμου προς το πολιτικό σύνολο μόνο υπό τη μορφή εκούσιας θητείας και καρτερίας αυτού προς το πολιτικό καθήκον αποτελεί το ασφαλές υπόβαθρο του πολιτικού οικοδομήματος[3]. Αυτή η εκούσια θητεία νοείται ως ιερή λειτουργία, ως διακονία προς την ηγεσία της θείας πόλης και προς τον θεϊκό νόμο της αρχής και της προέλευσης.

---

1. Βλ. Κωνσταντίνος Ι. Βουρβέρης, Άρθρο «Νόμοι» του Πλάτωνα στην Εγκυκλοπαίδεια του «Ηλίου».
2. H. Weinstock, Die Tragödie des Humanismus, Heidelberg 1953 (1967^2), σ. 7.
3. Πρβλ. Εὐμεν. 550 κ.έ. «ἑκὼν δ’ ἀνάγκας ἄτερ | δίκαιος ὢν οὐκ ἄνολβος ἔσται», «Ὅποιος είναι δίκαιος **χωρίς να τον εξαναγκάζουν**, από δική του θέληση, αυτός δεν θα είναι δυστυχής / θα είναι ευτυχισμένος.» Πλατ. Νόμ. 700a «ὁ δῆμος… ἑκὼν ἐδούλευε τοῖς νόμοις», «Ὁ δῆμος… **εθελοντικά** δούλευε / υπάκουε στους νόμους.» Ευριπ. Ἱκέτ. 403 κ.έ.

Η βαθμιαία εξέλιξη του πολιτικού φαινομένου και της πολιτικής συνείδησης οδηγεί στη μετακόσμηση του φόβου μέσα στην «Ὀρέστεια», από τους παμπάλαιους χρόνους της ακράτου μοναρχίας μέχρι την είσοδο του ανθρώπου στον ιστορικό πολιτικό βίο, και προς τη μεταμόρφωση των Ερινυών σε Ευμενίδες, σύμφωνα με τη λύση που δίνει ο Αισχύλος στην τριλογία του.

Η συμφιλίωση[1] των Ερινυών, των παλαιών[2] τρομερών θεοτήτων, των αμείλικτων τιμωρών της παρανομίας, με τους φορείς του νεότερου πνεύματος θεού[3], και ιδιαίτερα με την πολιούχο Αθηνά, γίνεται κατά τον Αισχύλο υπό τον όρο της διατήρησης του πολυτίμου στοιχείου για τη σωτηρία της αθηναϊκής πολιτείας: του θείου φόβου, υπό τη νέα, καλά νοούμενη μορφή του. Οι Ερινύες, στο τέλος της τριλογίας, δεν απομακρύνονται από τις Αθήνες, όπως ο Απόλλων. Εγκαθίστανται κάτω από την Ακρόπολη σε ιερό του Άρειου Πάγου, αβύσσου της γης, ως Ευμενίδες, ως συμπαραστάτιδες της γης και του άστεως. Η σωτηρία λοιπόν της πόλης των Αθηνών μετά την Αθηνά του κλεινού άστεως είναι, κατά τον Αισχύλο, συνδεδεμένη με τη λατρεία των Ευμενίδων. Δηλαδή, υπό την Ακρόπολη –που διαρκώς γρηγορούσε η συνείδηση– ότι υπό τον νόμο θεϊκό κείται το ολοένα ηφαιστειώδες άντρον των προστάτιδων του κόσμου, και ότι μόνο όποιος τιμά αυτές τις θεές, δηλαδή όποιος συνέχεται συνεχώς από τον θεϊκό φόβο του νόμου, θα έχει και την προστασία της Αθηνάς και του Απόλλωνα. Αλλιώς, πάντοτε επαπειλείται φοβερά η εκδίκηση που βγαίνει από τη θεϊκή δύναμη των υπογείων εχθρών των Σεμνών, η τίσις της παραβίασης των νόμων! Οι συναφείς λόγοι του χορού των Ερινυών (Εὐμεν. 516 κ.έ.) είναι:

«ἔσθ' ὅπου τὸ δεινὸν εὖ
καὶ φρενῶν ἐπίσκοπον
δεῖ μένειν καθήμενον».

«Υπάρχει κάπου όπου το φοβερό είναι καλό, και πρέπει να **μ**ένει εγκατεστημένο / να εδρεύει ως φύλακας του νου».

Η παραινεσή τους προσθέτει απειλητικά πιο κάτω και τα εξής (στ. 539 κ.έ.):

βωμὸν αἴδεσαι Δίκας·
μηδὲ νιν
κέρδος ἰδὼν ἀθέῳ ποδὶ λὰξ ἀτίσῃς·
ποινὰ γὰρ ἐπέσται,
κύριον μένει τέλος.

«Σεβάσου τον βωμό της Δίκης· μη τον καταπατήσεις ασεβώς με το πόδι σου, μόλις δεις μπροστά σου κέρδος· γιατί η τιμωρία θα 'ρθει, και το τέλος μένει πάντα κυρίαρχο.»

---

1. Εὐμεν. 794 κ.έ. (βλ. επίσης 916 κ.έ.)
2. Εὐμεν. 838, 847, 871.
3. Εὐμεν. 778, 808.

Η Αθηνά, στην περίφημη διακήρυξη και παραινεσή της (Εὐμεν. 681 κ.έ.), προβάλλει ως φορέα του πνεύματος του θείου φόβου του νόμου τον θεσμό της βουλής στον Άρειο Πάγο[1], της συνερχόμενης στον λόφο, από τον οποίο οι Ερινύες-Ευμενίδες θα γρηγορούν ακούραστα. Η θεά εγκαθιστά αυτό το βουλευτήριο λέγοντας (στ. 700 κ.έ.):

«τοιόνδε δὲ τ α ρ β ο ῦ ν τ ε ς ἐ ν δ ί κ ω ς σ έ β α ς
ἔρημά τε χώρας καὶ πόλεως σωτήριον
ἔχοιτ' ἂν οἷον οὔτις ἀνθρώπων ἔχει
....
α ἰ δ ο ῖ ο ν, οξύθυμον, εὐδόντων ὕπερ
ἐγρηγορὸς φρούρημα γῆς καθίσταμαι».

«Ἂν πραγματικά φοβάστε τέτοιο σεβασμό, τότε θὰ ἔχετε προπύργιο τῆς χώρας καὶ σωτηρία τῆς πόλης, κάτι ποὺ κανένας ἄνθρωπος δὲν ἔχει. ....με αἰδώ, με οξύτητα πνεύματος, για όσους κοιμούνται εγώ παραμένω άγρυπνος φρουρός της γης.»).

Η διαφορά όμως του «φρουρήματος» αυτού της αττικής χώρας από τους λέοντες-φρουρούς της παμβασιλείας των Μυκηνών και του Άργους καταφαίνεται στις γραμμές από τον στ. 681 κ.έ. των «Εὐμενίδων» που εκτίθενται προγραμματικά, δηλαδή, αρχές της Παλλάδας περί του «δικαστών βουλευτηρίου» του Αρείου Πάγου και του νέου εν γένει καθεστώτος. Κατ' αυτές, ο σεβασμός που εξασφαλίζεται διά του νέου θεσμού και η αιδώς των πολιτών προς τους κείμενους νόμους και ο «συνεχής φοβος» συνκρατούν τους πολίτες από το να παραμορφώνουν τους νόμους με καινοτομίες και τροποποιήσεις – πράγμα παρόμοιο με το να μολύνουν τα καθαρά πόσιμα νερά με βόρβορο. Περαιτέρω, η Αθηνά συμβουλεύει τους πολίτες να μη δέχονται μήτε το «άναρχον», δηλαδή την έλλειψη οποιασδήποτε αρχής και χαλινού, την οφειλόμενη στην άκρα ελευθερία, μήτε το «δεσποτούμενον», δηλαδή την υποδουλωτική δεσποτεία[3]. Οπωσδήποτε όμως πρέπει να υπάρχει στην πόλη κάποιος φόβος: «μη το δεινόν παν πόλεως έξω βάλετε» – να μη βγάζετε έξω από την πόλη κάθε είδους φόβο· διότι κανένας άνθρωπος δεν είναι δίκαιος, αν δεν φοβάται τίποτα[4].

---

1. Πρώτος ο Αισχύλος παρουσίασε επί σκηνής το ιερότατο δικαστήριο της πατρίδας του ως σύμβολο της δύναμης, επί θρησκευτικών ζητημάτων. Αναμφίβολα δε η τοιαύτη επί του Αισχύλου έξαρση της ιερότητας και του κύρους του θεσμού του Αρείου Πάγου ήταν επίκαιρος, διότι τρία έτη πριν την «Ὀρέστεια» (δηλ. 462 π.Χ.), οι «προοδευτικοί» Αθηναίοι είχαν επιτύχει, κατόπιν προτάσεως του Εφιάλτου, περιορισμόν της δικαιοδοσίας της εξ Αρείου Πάγου βουλής μόνον εις τας κρίσεις των φονικών δικών.
2. Εὐμεν. 691.
3. Εὐμεν. 696, πρβλ. 525 κ.έ.
4. Εὐμεν. 698-699. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. Γ 696c «τὸ γὰρ δίκαιον οὐ φύεται χωρίς του σωφρονείν». Βλ. Και ανωτέρω την συνωνυμίαν υου "φοβείσθαι" και του "σωφρονείν"

Αυτές τις προγραμματικές αρχές της «παραίνεσης»[1] της Αθηνάς προς τους πολίτες, σωστά ο αρχαίος σχολιαστής τις συνόψισε στις λέξεις: «να ζουν με δημοκρατία, αλλά να ζουν υπό φόβο».

Εκατό περίπου χρόνια μετά τη διδασκαλία της «Ὀρέστειας», ο Πλάτων, διά των «Νόμων»[2] του –και δη και των τριών πρώτων βιβλίων αυτών–, δίνει τα καλύτερα σχόλια στο αισχύλειο ποίημα του «θείου φόβου». Στο πρεσβυτικό έργο του, ο φιλόσοφος γίνεται θερμός θιασώτης της αυτής αρχής της «μείξεως» της δημοκρατικής ελευθερίας και του χαλινού του φόβου, την οποίαν αρχήν τόσο εναργώς προέβαλε ο Αισχύλος στην τριλογία του. Πιστεύει δε ο Πλάτων ότι μόνο όταν τηρηθούν στη διακυβέρνηση του πολιτικού συνόλου και ειδικότερα στο νομοθετικό έργο οι θεμελιώδεις αρχές: 1) του πολιτικού «μέτρου» της δουλείας (αιδούς, φόβου) και της ελευθερίας και 2) της «μείξεως» των αρχών, εξασφαλίζεται υγιής πολιτεία, έχουσα δηλαδή τα τρία βασικά γνωρίσματα της πολιτικής υγείας και ορθότητος, ήτοι: α) την ελευθερία, β) τη σωφροσύνη (φρόνησιν, έκφρασιν του ηγετικού θείου νου, «νου κοινωνίαν») και γ) τη φιλία (εσωτερική συνοχή διά φιλικών δεσμών των πολιτών προς αλλήλους και προς την πόλιν, το κράτος)[3].

Προς επιβεβαίωσιν και επικύρωσιν των ανωτέρω θεωρητικών πολιτικών αρχών, ο Πλάτων κάνει αναδρομή[4] εις την ιστορίαν της περσικής και της αθηναϊκής πολιτείας και δείχνει εποπτικώτατα ότι, όσάκις αι πολιτείαι αυταί ετήρησαν το μέτρον ελευθερίας και φόβου, ήκμασαν· αντιθέτως η παρακμή των εντοπίζεται εις τας περιόδους εκείνας της ζωής των, καθ’ ας επεκράτησεν η άκρα δεσποτεία εις την Περσίαν ή η απόλυτος ελευθερία και έλλειψις χαλινού και θείου φόβου εις τας Αθήνας.

Διεξοδικότερα εν τω προκειμένω σημείω είναι η πλατωνική ερμηνεία της αθηναϊκής ιστορίας κατά τους χρόνους των περσικών πολέμων. Τότε διετηρείτο ακόμη εν ισχύι η «παλαιά»[5] ορθή πολιτεία. Ο κορμός της, λέγει

---

1. Εὐμεν. 707.
2. Σημειούμεν ενταύθα τα χαρακτηριστικότερα αποσπάσματα των τριών πρώτων βιβλίων: Νόμ. Α 644c κ.έ., 646b κ.έ., 649b, Β 671c-d, 671e, 672d, Γ 683c κ.έ., 691c, 692a «σύμμεικτος γενομένη και μέτρον έχουσα», 698a-701e.
3. Νόμ. Γ 694b «δι’ ελευθερίαν τε και φιλίαν και νου κοινωνίαν». Πρβλ. 693b-c.
4. Νόμ. Γ 693d κ.έ.
5. Νόμ. Γ 698a κ.έ. Παλαιάν πολιτείαν νοεί ενταύθα το σολώνειον τιμοκρατικόν πολίτευμα, όπερ δια της μεταρρυθμίσεως του Κλεισθένους είχεν αποκτήσει σταθεράν δημοκρατικήν βάσιν.

ο Πλάτων, ήτο βεβαίως δημοκρατικός με τα γνωρίσματα της ισονομίας, της φιλίας και της ελευθερίας των πολιτών. Η ελευθερία όμως δεν ήτο άκρατος, αλλά είχε και στοιχεία δουλείας. «Δεσπότις ἐνῆν τις αἰδώς», διά την οποίαν οι πολίται εκόντες εδούλευον εις τους νόμους. Ο Πλάτων, διά να εξηγήση την αθηναϊκήν νίκην κατά των Περσών, κατά την πρώτην, ιδίως δε την δευτέραν περσικήν εκστρατείαν κατά της Ελλάδος, παρέχει ανθρωπολογικήν ανάλυσιν (Νόμ. Γ 698b-699d) του Αθηναίου πολίτου των χρόνων εκείνων και ερμηνεύει το πολιτικόν ήθος και την ψυχικήν διάθεσιν των Μαραθωνομάχων και Σαλαμινομάχων. Ας ακούσωμεν αυτόν τον Πλάτωνα:

«…Δεσπότις ἐνῆν τις αἰδώς, δι' ἣν δουλεύοντες τοῖς τότε νόμοις ζῆν ἠθέλομεν. καὶ πρὸς τούτοις τὸ μέγεθος τοῦ στόλου… φόβον ἄπορον ἐμβαλών, δουλείαν ἔτι μείζονα ἐποίησεν ἡμᾶς τοῖς τε ἄρχουσι καὶ τοῖς νόμοις δουλεῦσαι, καὶ… συνέπεσε πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς σφόδρα φιλία… (οἱ δ' Ἀθηναῖοι)… ἐπὶ δὲ τῆς ἐλπίδος ὀχούμενοι ταύτης ηὕρισκον καταφυγὴν αὐτοῖς εἰς αὐτοὺς μόνους εἶναι καὶ τοὺς θεούς. ταῦτ' οὖν αὐτοῖς πάντα φιλίαν ἀλλήλων ἐνεποίει, ὁ φόβος ὁ τότε παρὼν ὅ τε ἐκ τῶν νόμων τῶν ἔμπροσθεν γεγονώς, ὃν δουλεύοντες τοῖς πρόσθεν νόμοις ἐκέκτηντο, ἣν αἰδῶ πολλάκις… εἴπομεν… ἧς ὁ δὴ λόγος ἐλέχθη καὶ ἄφοβος· δν, εἰ τότε μὴ δόξα ἔλαβεν, οὐκ ἂν ποτε συνελθὼν ἡμῶν ἠμύνατο…»(1)
.

Εκ της ανθρωπολογικής ταύτης αναλύσεως φαίνεται ότι τα διακατέχοντα τότε τους Αθηναίους συναισθήματα ήσαν η ελπίς, η φιλία και το ενδιαφέροντα ημάς δύο είδη του φόβου. Και το μεν πρώτον είδος του φόβου είναι ευνόητον· είναι ο εκ της καθημερινής χρήσεως γνωστός φόβος, η δειλία, ο φόβος προ του κινδύνου, η έλλειψις θάρρους, προ του περσικού κινδύνου. Ο φόβος αυτός, όπως φαίνεται απο τον προσδιορισμό “ο τότε παρών”, ήταν συναίσθημα εφήμερον και παροδικόν. Εγεννήθη από το μέγεθος της περσικής εκστρατείας και θα παρήρχετο άμα τη λήξει αυτής.

Το δεύτερον όμως είδος του φόβου δεν ήταν τοιούτο. Προϋπήρχεν ως παράδοσις του παρελθόντος πολιτικού βίου, τότε δε ενετάθη υπό της αμηχανίας στην οποία ευρέθησαν οι εν΄ κινδύνω Αθηναίοι. Ως αποτελέσματα δε ο φόβος αυτός είχε την σύσφυξιν των φιλικών δεσμών,

---

1. «…Υπήρχε μέσα μας κάποια **δεσπόζουσα αιδώς**, χάρη στην οποία θέλαμε να ζούμε δουλεύοντας στους τότε νόμους. Και απέναντι σ' αυτόν [τον σεβασμό], το μέγεθος του στόλου [των Περσών]… ρίχνοντας μέσα μας έναν απερίγραπτο φόβο, μας έκανε ακόμα μεγαλύτερους δούλους και στους άρχοντες και στους νόμους, και… συνέβη να μας έρθει πολύ μεγάλη φιλία μεταξύ μας… (Οι Αθηναίοι)… βασισμένοι πάνω σ' αυτή την ελπίδα, έβρισκαν ηθική καταφυγή μόνο στον εαυτό τους και στους θεούς. Αυτά όλα λοιπόν τους δημιουργούσαν φιλία μεταξύ τους, ενώ ο φόβος που υπήρχε τότε —αυτός που προερχόταν από τους παλιότερους νόμους και που, υπακούοντας σ' αυτούς τους παλιούς νόμους, τον είχαν αποκτήσει — ήταν πολλές φορές **αιδώς**… όπως είπαμε… της οποίας ο λόγος ειπώθηκε και χωρίς φόβο· αυτόν [τον φόβο], αν τότε δεν είχε αποκτήσει δόξα [δηλαδή δεν είχε γίνει σεβαστός και αποδεκτός], ποτέ δεν θα είχαμε συσπειρωθεί και δεν θα είχαμε υπερασπιστεί ο ένας τον άλλον…»

των πολιτών προς Αλλήλους, την αληθινή ελευθερία και την αφοβία, το θάρρος, την αποφασιστικότητα απέναντι σε νικηφόρο άμυναν, που και γιαυτό πραγματοποιήθηκε. Για το δεύτερο είδος του φόβου, ο Πλάτων χρησιμοποιεί εδώ συνώνυμα όπως την «αιδώ», την «δουλεία στους νόμους» και το «δέος».

Την ουσία αυτού του δεύτερου φόβου (αιδούς, δέους) την εξηγεί ο Πλάτων μέσα από μια μακρά εννοιολογική ανάλυση, που απλώνεται και στα τρία πρώτα βιβλία των «Νόμων» και αναφέρεται σε έννοιες όπως: ηδονή, λύπη, ελπίς, φόβος, αιδώς, δέος, δουλεία, ελευθερία, φιλία, αφοβία. Η ανάλυση αυτή συνοψίζεται λίγο-πολύ ως εξής:

«Κάθε άνθρωπος, ενώ είναι έν, όσο ζει, έχει μέσα του δύο αντίθετα συναισθήματα χωρίς λογική, που λειτουργούν σαν σύμβουλοι και συμπαραστάτες της ψυχικής του φύσης. Αυτά τα ονομάζουμε: ηδονή και λύπη. Πέρα από αυτά τα δύο, ο άνθρωπος έχει μέσα του και την προσδοκία των μελλοντικών πραγμάτων, που γενικά λέγεται «ελπίς», ενώ ειδικότερα και με αντίστοιχα ονόματα έχει: τον «φόβο» (δηλαδή την προσδοκία λύπης) και το «θάρρος» (την προσδοκία ηδονής). Πάνω από όλα αυτά υπάρχει στον άνθρωπο ο «λογισμός», ο ορθός λόγος, ο νους, ο διακριτικός που κρίνει ποιο από αυτά είναι καλύτερο ή χειρότερο».

Του φόβου διακρίνονται περαιτέρω δύο «σχεδόν αντίθετα» είδη, των οποίων πρακτικά παραδείγματα βλέπουμε στην ανθρωπολογική ανάλυση του Πλάτωνα για το ήθος των Μαραθωνομάχων και Σαλαμινομάχων. Το πρώτο είδος του φόβου, η έλλειψη θάρρους που προέρχεται από την προσδοκία κακών και, είναι ελάττωμα.

Αντίθετα, το δεύτερο είδος του φόβου είναι προτέρημα. Είναι ο φόβος μήπως θεωρηθούμε κακοί από τους άλλους, και ιδιαίτερα από τους φίλους, όταν πράττουμε ή λέμε κάτι μη καλό· είναι ο σεβασμός προς τις ηθικές αξίες και τους νόμους, η συνήθως λεγόμενη «αισχύνη», το να φοβόμαστε τους φίλους «αισχύνης πέρι κακής»[2], η καλή αισχύνη μπροστά στη κακή αισχύνη, η συστολή μας δηλαδή και η προφύλαξη μήπως καταισχυνθούμε μπροστά στους φίλους και τους σώφρονες ανθρώπους. Συνώνυμες λέξεις και ταυτόσημη έννοια αυτού του φόβου είναι ιδιαίτερα η «αιδώς», χάρη στην οποία ο άνθρωπος εξασφαλίζει την νικηφόρο αντίσταση του εαυτού του απέναντι στις ηδονές, τα πάθη και τις συναισθηματικές παραφορές του. Αυτόν τον πολύτιμο φόβο, λέει ο Πλάτων, ο νομοθέτης «εν τιμῇ μεγίστη σέβει»[4] ως θεμελιώδη προϋπόθεση ευνομίας και σωτηρίας της

---

1. Νόμ. Γ 701a 8.
2. Νόμ. Α 646 κ.έ.
3. Νόμ. Α 647b.
4. Νόμ. Α 647a 9. Πρβλ. Παυσ. I, 17, 1· III, 20, 10.

ευνομούμενης πολιτείας. Την έλλειψη αυτής της αρετής ο φιλόσοφος ονομάζει «άδειαν»[1] και «ἀναιδείαν»[2] και την χαρακτηρίζει ως το μεγαλύτερο κακό και του ιδιωτικού και του δημοσίου βίου. Κατά τον Πλάτωνα, ο άνθρωπος πρέπει να έχει και τα δύο προτερήματα που σχετίζονται με τα δύο είδη του φόβου: έλλειψη του πρώτου φόβου, δηλαδή θάρρος (μπροστά στον κίνδυνο, μπροστά στους πολέμους), αφοβία απέναντι σε έναν και μόνο κίνδυνο· και μόνιμον απόθεμα του δευτέρου φόβου, της αιδούς, της αισχύνης[3], έλλειψη αναιδείας και αναισχυντίας από την άλλη. Με άλλες λέξεις, ο άνθρωπος πρέπει να είναι ταυτόχρονα και «ἄφοβος»[4] (απαλλαγμένος από τον πρώτο φόβο) και «φοβερός»[5] ή «δειλός»[6] (πλήρης του δεύτερου φόβου, φορέας αιδούς). Οι Μαραθωνομάχοι και οι Σαλαμινομάχοι ήταν ταυτόχρονα άφοβοι (θαρραλέοι) και δειλοί (πλήρεις δέους και φόβου του δεύτερου είδους).

Την έλλειψη αυτού του δεύτερου φόβου ο Πλάτων διαπιστώνει σε μια σημαντική περιοχή του σύγχρονου βίου των Αθηνών, στη μουσική, που στενά συνδεόταν με την πολιτική ζωή της πόλης. Η νεότερη μουσική αγωγή του αθηναϊκού κοινού μετέβαλε τα θέατρα και τα ωδεία των Αθηνών σε κέντρα «πονηράς θεατροκρατίας». Διέφθειρε τη ματαιοδοξία των πολλών με την αναγνώριση σε αυτούς της αρμοδιότητας να κρίνουν εγκύρως τις μουσικές ερμηνείες και εκτελέσεις και να εκφράζουν θορυβωδώς την ευαρέσκειά τους ή την αποδοκιμασία τους. Έτσι όλοι οι Αθηναίοι πολίτες «ἄφρονες ἐγένοντο ὡς εἰδότες», ενώ η άγνοια «ἀναισχυντίαν ἐνέτεκεν»· γιατί το να δίνουμε δόξα στο χειρότερο χωρίς να φοβόμαστε λόγω θράσους, αυτό είναι σχεδόν η πονηρή αναισχυντία, λόγω κάποιας υπερβολικής ελευθερίας[7]. «Η μουσική και εν συνεχεία η πολιτική ακοσμία» ήταν το αποτέλεσμα της έλλειψης του χαλινού του φόβου και της αιδούς. Και στα συμπόσια επέκειτο παρόμοιος κίνδυνος. Γι' αυτό πρέπει να επιβάλλεται με τους συμποτικούς νόμους ο χαλινός του «καλλίστου φόβου» και της δίκης, ο αναχαιτισμός του μη «καλού θάρρους»[8].

Για να διατηρηθούν σε κόσμο και αρμονία τα μουσικά, πολιτικά και ανθρώπινα καθόλου ήθη των πολιτών, αντιστοίχως προς την παγκόσμια

---

1. Νόμ. Γ 701a 8.
2. Νόμ. Α 647a 10, Β 671d 2.
3. Νόμ. Α 647a 2, a10, Β 671d 2.
4. Νόμ. Γ 699c 6, Α 647b 9.
5. Νόμ. Α 647b 9c, c7.
6. Νόμ. Γ 699c 6.
7. Νόμ. Γ 701a-b.
8. Νόμ. Β 671c.

αρμονία, πρέπει κατά την πλατωνική εντολή «φόβον εἰσπέμπειν μετὰ δίκης»[1] και «φόβον ἄγειν μετὰ νόμου»[2]. Ο κατά Πλάτωνα αυτός φόβος, ως μορφή της πολιτικής σωφροσύνης και δεσμεύσεως, της συνεργαζόμενης μετά της ελευθερίας και της φιλίας προς διατήρησιν της πολιτικής υγείας, μετά της ελευθερίας και της προς τους νόμους αιδούς, την οποίαν εκήρυξεν, δεν είναι άλλο τι παρά η προς τους νόμους αιδώς, την οποίαν εκήρυξεν η Αθηνά της «Ὀρέστειας» και απετέθησαν αι υπό νέαν μορφήν προστάτιδες των νόμων Ευμενίδες. Εξυπηρετεί «τὴν τοῦ νόμου ἑκόντων ἀρχήν, ἀλλ᾽ οὐ βίαιον πεφυκυῖαν»[3].

Έτσι ο Πλάτων, με την εύρεση εννοιολογικής ανάλυσης στους «Νόμους», έδωσε τη βαθύτερη ερμηνεία του πολιτικού νοήματος της έννοιας του φόβου στην «Ὀρέστεια». Συμφωνεί απολύτως και προς το πνεύμα της ευσεβείας του Αισχύλου ο χαρακτηρισμός του φόβου τούτου ως «θείου». Διότι ο θεϊκός αυτός φόβος, οδηγώντας στην εν τω μικροκόσμω[4] της πολιτείας πραγματοποίηση της θείας περί αρμονίας του όλου κόσμου βουλήσεως και εις την πιστήν τήρησιν των θείας προελεύσεως νόμων[5], ταυτίζεται προς το ιερόν δέος της θρησκευτικότητος και αποτελεί μιαν ιδιότυπον έκφρασιν της εξαρτήσεως του ανθρώπου από τον Κυβερνήτη των πάντων Θεόν.

---

1. Νόμ. Β 671d.«να εμπνέουμε φόβο **με δικαιοσύνη** / **με δίκαιο τρόπο**» -«Ὁ νομοθέτης πρέπει να εμπνέει φόβο **με δικαιοσύνη**, ὥστε ὁ φόβος να μὴν εἶναι τυραννικός, ἀλλὰ δίκαιος καὶ σωτήριος.»
2. Νόμ. Α 647c. Συμπ. 647c.«Ὁ νομοθέτης πρέπει να εμπνέει φόβο **μαζί με το νόμο**, ὥστε ὁ φόβος να μην γίνεται τυραννία, αλλά σωτηρία της πολιτείας.»
3. Νόμ. Γ 690c «Η αληθινή πολιτεία βασίζεται στην εξουσία του νόμου με εθελοντική υπακοή, και όχι σε βίαιη κυριαρχία.»
4. Κατά την φιλοσοφίαν του Αναξιμάνδρου το κράτος είναι ο άνθρώπινοε μικρόκοσμος, ο αντιστοιχών προς τον μακρόκοσμον του σύμπαντος.
5. Βλ. Κωνσταντίνος Ι. Βουρβέρης, «Η προέλευσις των νόμων κατά Πλάτωνα», εν τω παρόντι τόμω.